

रेशम खेतीमा देखिएका समस्या र समस्या समाधानका उपायहरू

नेपालमा पर्याप्त सम्भावना भएको रेशम खेतीको माध्यमबाट आम नेपाली कृषकको आयआर्जन र विदेशी मुद्रा आयआर्जनको स्रोत भएता पनि यस क्षेत्रको आशातित रूपमा विकास हुन नसकेको यथार्थता हाम्रो सामु छ। सुरुवाती दिनहरूमा जापान र कोरिया सरकारको आर्थिक एवं प्राविधिक सहयोगमा रेशम खेती कृषकस्तरसम्म पुगी उत्पादन तथा प्रशोधनमा सफल भएता पनि हाल रेशम खेती सरकारी फार्म केन्द्रहरूमै सीमित रहन पुग्यो। तथापि नेपाल सरकारले कृषक तथा कृषि उद्यमीहरूलाई यस क्षेत्रमा आर्कषण गर्नका लागि विभिन्न संयन्त्रबाट अनुदानका कार्यक्रमहरू संचालन गरिरहेको छ।

नेपालमा रेशम नगदेबालीको रूपमा खेती हुँदै आएकोमा विगत केही वर्षदेखि यसको उत्पादन एवम बजारीकरणमा समस्या देखिँदै आएको छ। यस खेतीको विकासका लागि भएका प्रयासहरू निम्न अनुसार रहेका छन्:-

- वि.सं.१९६७/६८ मा प्रधानमन्त्री चन्द्र समसेरद्वारा भारतबाट किम्बु र रेशमबीज ल्याई बिरगञ्जको रेशम कोठीमा रेशमखेतीको शुरू गर्ने प्रयास भएको थियो। तर रेशमबीज र प्राविधिकको अभावमा बन्द भयो।
- वि.सं. १९९६/९७ मा राणा प्रधानमन्त्री जुद्ध समसेरले भारतबाट प्राविधिक झिकाई किम्बु र एरी रेशमको प्रदर्शनी गराएका थिए।
- वि.सं. २००६/००७ मा गोदावरीमा किम्बु बिरूवा रोपियो। तर रेशमकिरा पालन हुन सकेन।
- वि.सं. २००९/०१० मा घरेलु उद्योग विभाग, त्रिपुरेश्वरमा किम्बु रोपी भारतबाट रेशम किराको अण्डा झिकाई रेशम खेती आरम्भ गरियो। तर अण्डा आपूर्ति साथै दक्ष प्राविधिकको अभावले निरन्तर हुन सकेन।
- वि.सं. २०२३/०२४ मा कृषि शिक्षा तथा अनुसन्धान विभागले भारतबाटै रेशमकोराको अण्डा ल्याई सम्भाव्यता अध्ययन गर्दा नेपालमा सफल हुने देखियो।
- वि.सं. २०२६/०२७ मा जापानिज विशेषज्ञबाट किम्बु र रेशमकिराको अण्डा ल्याई नेपालमा सम्भाव्यता अध्ययन गरियो।
- वि.सं. २०२७ (सन् १९७९) सालमा दस वर्षे कृषि आयोजना लागू भएपछि, व्यावसायिक कीटविज्ञान आयोजना अन्तर्गत, खोपासीमा रेशम खेती विकास केन्द्र स्थापना भयो। यसका लागि वि.सं. २०३२ (सन् १९७६) सालमा खोपासीमा ६.२५ हेक्टर जग्गा खरिद गरियो र कोरियाबाट प्राप्त १२००० इचिनोसे किम्बु बिरूवा रोपण भयो। वि.सं. २०३४/०३५मा

कृषकस्तरमा उन्नत जातका किम्बु बिरूवा उपलब्ध गराइयो। वि.सं. २०३६/०३७देखि नेपालमा नगदेबाली विकास आयोजनाको सोचसँगै कृषकस्तरमा रेशमकोया उत्पादन कार्य थालनी भयो। यसरी वि.सं. २०३५ सालदेखि नै कृषकहरूलाई रेशमकिराको अण्डा उपलब्ध गराइ रेशमकीरा पालन हुदै आएको छ ।

- वि.सं. २०५२ (सन् १९९६) सालमा जापानबाट र त्यसपछि चीन, भारत र फ्रान्सबाट पनि किम्बुका विभिन्न जातका बिरूवाहरू ल्याइयो। वि.सं. २०५३ पछि दक्षिण कोरिया र भारतबाट विभिन्न जातका किम्बुका बिरूवा ल्याई कृषकस्तरमा वितरण भयो। हाल तीमध्ये खोपासीमा किम्बुका ३५ जात र भण्डारामा ४२ जातहरूको मातृश्रोत संरक्षण भएको देखिन्छ ।
- वि.सं. २०५२/०५३ देखि खोपासीमा रेशम खेती विकास शाखाको रूपमा कार्यालय रही कार्यक्रम सञ्चालन हुन थाल्यो। साथै, धनकुटा, इटहरी, भण्डारा—चितवन, धुनिवेशी—धादिङ, चितापोल—भक्तपुर, बन्दिपुर—तनहुँ, मालेपाटन—पोखरा, र त्रियासी—स्याङजामा गरी ८ वटा रेशम फार्महरू स्थापना भए । यसै समयतिर 'लुथरन वल्ड सर्भिस अन्तर्गत इलाम जिल्लाको सोयक, सिद्धिथुम्का, गोद्धक र साङ्गुम्बा गरी तत्कालीन ४ गा.वि.स.हरूमा रेशम खेती परियोजना सुरु गरिएको थियो।
- वि.सं. २०५४/०५५मा 'ग्रामिण विकासका लागि उपयुक्त रेशम प्रविधि विषयमा राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठी आयोजना गरिएको थियो। जसको सिफारिसमा नेपालमा रेशम खेतीको विकासका लागि 'ग्रामिण विकासका लागि रेशमखेती परियोजना र यसले छानेका छ वटा गै.स.स.हरूसँग सहकार्य गर्ने सम्झौता भयो। सोही समयमा 'दीर्घकालीन रेशम विकास योजना पनि तर्जुमा भएको थियो।
- वि.सं. २०६२/०६३ देखि जाइका (जापान) को सहयोगमा ५ वर्षे Promotion of Quality Cocoon Production and Processing Project (सन् २००६—२०११) सञ्चालन भयो। यो आयोजना धादिङ जिल्लाका ७ गा.वि.स.हरू (बैरैनी, कुम्पुर, साङ्कोस, भूमिस्थान, मूर्ले भङ्गाङ्ग, नलाङ र सलाङ) मा सञ्चालित थियो।
- वि.सं. २०७५ श्रावणबाट नयाँ संघीय संरचना अनुसार केन्द्रीय कृषि विभागको मातहतमा व्यावसायिक कीट विकास केन्द्र, हरिहरभवन र सो अन्तर्गत रेशम खेती विकास केन्द्र, खोपासी रहेको छ। अन्य रेशम खेती फार्महरू भने सम्बन्धित प्रदेशको मातहतमा रहेका छन्। जसअनुसार प्रदेश १ अन्तर्गत धनकुटा र इटहरी फार्म, बागमती प्रदेश अन्तर्गत धुनिवेशी, चितापोल र भण्डारा फार्म, तथा गण्डकी प्रदेश अन्तर्गत बन्दीपुर, पोखरा र त्रियासी फार्महरू रहेका छन् ।

राष्ट्रिय किसान आयोगको आयोजनामा उत्पादक कृषक तथा कृषि उद्यमीहरूको समस्या पहिचान गरि प्रतिवेदन तयार गर्ने वार्षिक स्वीकृत कार्यक्रम अन्तर्गत काभ्रे स्थित खोपासी रेशम विकास केन्द्रमा काभ्रे, धादिङ्ग, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा रेशम खेतीमा संलग्न रहेका उत्पादक कृषक तथा कृषि उद्यमीहरू बिच समस्या पहिचानका लागि अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रम सम्पन्न गरियो। साथै उत्पादन भईरहेका र प्रचुर सम्भावना रहेका काभ्रे र धादिङ्ग जिल्लाहरू प्रतिनिधित्व गर्दै फिल्डस्तरमै अनुगमन समेत गरियो। छलफल/अन्तरक्रिया र अनुगमनबाट प्राप्त सुझावहरूबाट तपसिल बमोजिम रहेका छन्:-

रेशम खेतीमा देखिएका समस्याहरू

- रेशम खेती नेपालको परम्परागत बाली नहुनु साथै यसको खेतीमा विशेष प्राविधिक ज्ञानको आवश्यक हुने भएकोले कृषकहरूको रुची कम हुदै जानु,
- रेशम खेतीको बजार प्रणाली व्यवस्थित र विकसित नहुदा यसको व्यवसायिकतामा कमी हुनु,
- रेशम खेती सम्बन्धी आवश्यक अध्ययन अनुसन्धानको कमी हुनु,
- तुलनात्मक लाभका आधारमा रेशम खेतीप्रति युवा कृषक तथा उद्यमीको उत्साह जगाउनु नसक्नु,
- रेशमको विकास र विस्तारमा न्यून बजेट विनियोजन हुनुका साथै विनियोजित बजेट पनि खर्च हुन नसक्नु,
- देशमा आवश्यक दक्ष रेशम जनशक्तिको अभाव हुनु,
- रेशमका सरकारी फार्महरूको भौतिक संरचनाहरू जीर्ण हुनु,
- मन्त्रालय तथा अन्य सम्बन्धित निकायहरूबाट सञ्चालित आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा रेशम सम्बन्धी कार्यक्रमहरू नसमेटिनु,
- रेशम विकासका लागि स्थापना भएका फार्महरू संघीयता कार्यान्वयनका क्रममा संघ र प्रदेशमा विभाजित हुदा रेशम सम्बन्धी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा कठिनाइ हुनु,
- रेशमको उत्पादन र प्रशोधनका लागि आवश्यक उद्योग पूर्वाधारको कमी साथै यन्त्र उपकरणको अभाव हुनु,
- कृषकहरूले कोकुनको उचित मूल्य र सुनिश्चित बजारको अभावमा विस्तारै रेशम खेती छोड्दै जानु,
- स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र संघीय सरकार बिच रेशम खेती प्रवर्द्धनका लागि सहकार्य र समन्वयमा कमी हुनु,
- रेशम अनुसन्धान—प्रसार—शिक्षा बिच उचित समन्वय नहुनु,
- राज्यले रेशमको विकास र विस्तारको सम्भावना रहदा रहदै पनि यसको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन तहमा कम ध्यान दिनु,

- साना रेशम कृषक व्यावसायिक बन्न नसक्नु र मझ्यौला र ठूला कृषक रेशम उद्योगमा आकर्षित नहुनु ।

रेशम खेतीमा देखिएका समस्याहरूको समाधानका उपायहरू

- रेशम खेती एक औद्योगिक बाली भएकोले यसको विकास गर्न दीर्घकालीन लक्ष्य निर्धारण सहित नीजि क्षेत्रको संलग्नता अभिवृद्धि गर्दै ठूलो परिमाणमा उत्पादनका लागि समुदायस्तरको सहभागिता गराउने,
- किम्बु—रेशम उत्पादनमा बाँझो जमिन र सामुदायिक वनलाई सदुपयोग गरी रेशमजन्य उद्योग स्थापनाका लागि उद्यमीहरूलाई राज्यबाट सहूलियत ऋण उपलब्ध गराउनु पर्ने,
- रेशम बीज उत्पादनमा आत्मनिर्भर भएको अवसरलाई उपयोग गर्दै यसको गुणस्तर सुधार सहित निरन्तरता कायम राख्ने व्यवस्था गर्ने,
- रेशमजन्य वस्तुको राष्ट्रिय पहिचानका साथै यसको प्रयोगका लागि राज्यले प्रोत्साहन गर्ने (जस्तै: अतिथि स्वागत—सम्मानमा आयातित खादाका सट्टा स्वदेशी रेशम गलबन्दीहरूको प्रयोग गर्ने— गराउने, कर्मचारी पोसाकमा स्वदेशी रेसमी कपडा प्रयोग अनिवार्य गराउने आदि,
- सरकारी तथा निजी क्षेत्रको समन्वयात्मक सहभागितामा किम्बु बिरूवा उत्पादन तथा वितरण गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित गर्ने,
- सरकारी तवरबाट किम्बु तथा रेशम कीराको मातृश्रोत संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्ने,
- रेशम खेतीको लागि आवश्यक दक्ष प्राविधिक जनशक्तिको विकासको लागि तालिम तथा विशेष उच्च अध्ययनको व्यवस्था गर्ने,
- किम्बु तथा रेशमकोया उत्पादनमा देखिएका समस्या समाधान तथा सुधारका लागि राष्ट्रिय कृषि तथा औद्योगिक अनुसन्धानमा रेशम खेती तथा रेशम उद्योग अनुसन्धानलाई विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने,
- उपयुक्त ग्रेडिङ प्रणाली अपनाएर रेशम कोयाको खरीद तथा विक्री वितरणमा निजी क्षेत्रको सहभागिता बढाउने,
- आयआर्जन र वृहत् रोजगारी सिर्जनाबाट रेशम पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने,
- रेशम अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गरी रेशममा काम गर्ने प्राविधिकहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने,
- कोयोत्तर गतिविधि अन्तर्गत गुणस्तरीय धागो तथा कपडा उत्पादनमा जोड दिनुपर्ने,
- रेशमजन्य तथ्याङ्क संकलन गर्ने र उचित व्यवस्थापकीय सुधारका लागि यथार्थपरक समसामयिक समीक्षा गर्दै अघि बढ्ने,
- रेशम खेतीको सम्भाव्यता भएका प्रदेश तथा स्थानीय तहमा यसको महत्वबारेमा व्यापक प्रचार प्रसार गर्नुपर्ने,
- तीनै तहका सरकार बिच उचित समन्वयात्मक संरचना सहित केन्द्रस्तरमा नीतिगत वातावरण निर्माण, प्रदेशस्तरमा रेशम कपडा उद्योग विकास र स्थानीय तहमा रेशम खेती, रेशमकोया उत्पादनसम्बन्धी कार्यमा केन्द्रित हुनु पर्ने,

- युवा उद्यमी तथा वैदेशिक रोजगारीबाट स्वदेश फर्कने युवाहरूलाई रेशम उद्योग व्यवसायतर्फ आकर्षित हुने वातावरण सिर्जना गर्ने,
- किम्बु बगैँचा विस्तार गर्दा अन्य व्यावसायिक बालीहरू (जस्तै: तरकारी, पशुपालन, माछा, अदुवा, बेसार आदि) को एकीकृत खेती प्रणाली अपनाउने,
- रेशमजन्य वस्तुको वजारीकरण प्रवर्द्धन र कोयाको समयनुकूल मूल्य ग्यारेन्टी गर्ने संयन्त्र क्रियाशील हुनुपर्ने,
- स्वदेशमै स्थापना भएका रेशम कपडा उद्योगहरूलाई विकास र विस्तार गरी विश्ववजारमा पहुँच वृद्धि गर्ने,
- परिवर्तित संघीय संरचनामा उपयुक्त हुने गरी उपयुक्त राष्ट्रिय रेशम सङ्गठन संरचनामा सुधार गर्ने,
- रेशम अनुसन्धान-प्रसार—शिक्षा बीच समन्वयात्मक सुधार गर्ने।